

BUHARA CUMHURİYETİ VE BASMACILIK HAREKETİ HAKKINDA İKİ RAPOR

Mehmet YILMAZ*
Ferudun ATA**

ÖZET

Çarlık Rusyası'nın yıkılmasından sonra Türkistan'da bir çok karışıklık çıkar. Kızılordu ile işbirliği yapan reformcular, Buhara Emiri Alim Han'ı devirerek yönetime el koyarlar. Fakat Bolşevikler tarafından sinsice birbirine düşürülürler. Yenilikçilerin elinden Buhara'yı alan Bolşevikler, hazineleri ile ünlü olan bu şehri yağma ederler. Hokant'ta kurulan Özerk cumhuriyet de, Kızılordu tarafından dağıtılır. Bolşevik baskısına karşı direnen Türkistanlılar, Fergana vadisinde Basmacı adı verilen bağımsızlık hareketini başlatırlar. Enver Paşa başta olmak üzere, İttihatçı subaylar da bu harekete destek verirler. Fakat sonucu değiştirmek mümkün olmaz.

ANAHTAR KELİMELER

İhtilal, İsyan, Basmacı, Kızılordu.

TWO REPORTS ABOUT REPUBLIC OF BUHARA AND BASMACI MOVEMENT

ABSTRACT

After the callopse of Czardom Russia, anarchy breaks out in Turkistan. The reformers, collaborating with the Red Army, take over the management of the state overthrowing Alim Khan, the Emir of Buhara. However they fall out with each other because of sly Bolsheviks. Bolsheviks get hold of Buhara City, which is famous for its treasures, and plunder the city. Also the Red Army dissolves the Autonomus Republic which was founded in Hokant. Turkistanis put up with Bolshevik's pressure and begin independence movement, which is named as "Basmacı", in Fergana Valley. Especially Enver Pash and the other officers of Union and Progress support this movement. Unfortunately it is impossible to change the result.

KEY WORDS

Revolution, Rebellion, Basmacı, the Red Army

---

* Yard.Doç.Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, E-mail: m.yilmaz@selcuk.edu.tr

** Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-mail: fata@selcuk.edu.tr

Giriş

1917 Rus İhtilali ile birlikte Türkistan halkı için yeni bir dönem başlamıştır. Zira kendilerini yıllardır demir yumrukla yöneten Çarlık idaresi yıkılmış ve yerine Sovyet idaresi kurulmuştur. Fakat Kızılordu'nun karşısına Çarlık taraftarı Beyaz Ordu çıkar. İki kuvvet arasındaki iç savaş, 1920 Şubatı'nda Beyaz Ordu'nun tasfiyesine kadar olanca şiddetiyle sürer.

Başta Türkistan halkı olmak üzere, eski Çarlık idaresi altındaki halklar bu durumdan faydalanmak isterler. Ali Han Bökeyhan idaresinde Orenburg'ta toplanan Kazaklar, 13 Aralık 1917'de "*Alaş Orda Özerk Cumhuriyeti*"ni ilan ederler. Yine aynı tarihlerde Hokand'da toplanan "*IV. Müslümanlar Kongresi*"nde de "*Özerk Türkistan Cumhuriyeti*" kurulur¹. Fakat Muhammetcan Tinişbay'ın idaresinde kurulan bu cumhuriyet uzun ömürlü olmaz. Çünkü 21 Şubat 1918'de Hokand'a saldıran Kızılordu birlikleri, şehri tulumbalarla petrol püskürterek yakarlar². Henüz anayasasını bile yapamayan bu cumhuriyet dağıtılır. Hokand polis şefi Ergaş, adamlarıyla birlikte şehir dışına çekilerek Ruslara karşı direnir. Bu direniş zamanla büyür ve bütün Fergana vadisine yayılarak "*Basmacı*" hareketi adını alır³.

Öte yandan, önemli olayların yaşandığı yerlerden birisi de Buhara'dır. 1868 yılından beri Rus hakimiyetinde bulunan Buhara'da, hudut ve gümrük muhafazası ile bir çok ekonomik kurum Rusların kontrolü altına girmiştir. Buhara Emiri ise, 12 bin kişilik milis beslemek ve para basmak hakkına sahiptir. 1910 yılında Buhara'nın başına geçen Alim Han, Rusya'da tahsil görmüştür, tahta çıktığında birçok yenilik vaat eder. Fakat etrafını saran sefih yapılı kişilerle eğlenceye dalar. Bu hal, daha çok cedidçi bir gelenekten gelen ve "*Genç Buharalılar*" adı verilen sosyal demokrat bir hareketin gelişmesine sebep olur. Kerensky Hükümeti'nin devrilmesinden sonra Alim Han Bolşevik Hükümetini tanımaz. Çünkü Çarlık idaresinin tekrar kurulacağına inanır⁴.

Sözde Genç Buharalılara yardım bahanesiyle üzerine yürüyen Kızılordu kuvvetleri karşısında daha fazla direnemeyen Alim Han, maiyeti ile birlikte 1 Eylül 1920 tarihinde Buhara'yı terk eder⁵. Yönetimi devralan "*İstiklâl Komitesi*"

¹ Baymirza Hayit, "*Basmacılar*" *Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s.41.

² Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul 1943, s.8.

³ Hayit, *Basmacılar*, s.51 vd.

⁴ Baysun, *Türkistan* s.6,34.

⁵ İbrahim Yarkın, "Buhara Hanlığı'nın Sovyet Rusya Tarafından Ortadan Kaldırılması ve Buhara Cumhuriyeti'nin Kuruluşu", *Türk Kültürü*, C.7, Ankara 1969, s.303.

tarafından 6 Ekim 1920 tarihinde düzenlenen I. Halk Kongresi'nde "*Buhara Halk Cumhuriyeti*" ilan edilir. Mirza Abdülkadir Muhiddin Cumhurbaşkanlığı'na, Feyzullah Hoca da "*Nâzırlar Şûrası*" başkanlığına getirilir. Fakat 23 Eylül 1921 tarihinde yapılan II. Halk Kongresi'nde Sovyetlere karşı direnen Abdülkadir Muhiddin bu görevden alınarak yerine Osman Hoca getirilir⁶. Yeni kurulan bu devletin teşkili sırasında, Türkistan'da bulunan bazı Osmanlı subaylarından faydalanılır. Bu subayların çoğu, 1917 İhtilalinden sonra Sibiry'a'daki esir kamplarından serbest bırakılan savaş esirleridir⁷.

Bu sırada, Anadolu'da âdeta bir ölüm kalım mücadelesi verilmektedir. Türkistan'da yaşanan bütün bu gelişmeler Türk kamuoyuna yansımaz. Daha çok cephelerdeki muharebelere yer veren Babîâli basını da, Türkistan haberlerine pek ilgi göstermez. Türkiye'de konu ile ilgili haber kıtlığı yaşanmıştır. Nitekim Türk İnkılâp Tarihi Arşivi ile Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivlerinde yaptığımız çalışmalar sırasında konu ile ilgili sadece iki rapor suretine rastlanabilmiştir⁸. Bu yazımızda, söz konusu iki rapor ele alınacaktır.

1.Raporun Yazılışı ve Amacı

Elimizde bulunan raporlardan ilki, 28 Haziran 1922 tarihinde Sâbık Buhara Mekteb-i Harbiye Müdürü Hayri imzasıyla Batum'da yazılmıştır. Raporun muhtevasından anlaşıldığına göre Hayri Bey, Buhara Cumhuriyeti'ne subay yetiştirmek üzere 1920 yılında açılan Mekteb-i Harbiye'nin kurucularından olup, 1922 Martı'nda tutuklanıncaya kadar bu görevi sürdürmüştür. Buhara Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında, nazırlara danışmanlık yapan onlarca İttihatçı subaydan birisidir. Yurda dönerken Batum'da karşılaştığı Buhara sefirimize bu raporu vermiştir.

İkinci rapor ise, tıpkı Hayri Bey gibi, Buhara Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında çok önemli görevler üstlenmiş olan beş subayımıza aittir. Nitekim raporun üzerindeki imzalarda, Buhara Maârif Nezâreti Mekâtip Şubesi Müdürü İhtiyat Zabiti Vekili İsmail, Buhara Emniyet-i Umumiye Suvari Kıtaatı Darulmuallimin Muallimlerinden İhtiyat Mülâzım-ı sâni Ali, Buhara Emniyet-i Umumiye Müdürü ve Darulmuallimin Tabiiyyât Muallimi İhtiyat Mülâzım-ı sâni Mehmet, Buhara Kale Kumandanı Makineli Tüfenk Tüfenkçisi Arif Hikmet

⁶ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınevi, İstanbul 1975, s.264-265.

⁷ Bu konuda bkz.Râci Çakıröz, "Türkistan'da Türk Subayları" *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Yhz.Timur Kocaoğlu, S. 1, Ocak 1987, s.20-23.

⁸ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Muamelat Genel Müdürlüğü*, nr.30.10.0.0/247.671.11.

ve Buhara Mektebi Müdürü ve Muallimi Vekil-i İhtiyat Mehmet İsmail adları görülmektedir. Fakat biricisinin aksine bu raporda tarih yoktur.

Her iki rapor da, bir üst yazı ile, Erkan-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa tarafından Büyük Taarruz öncesi Akşehir'de bulunan Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'ya sunulmuştur. Bu üst yazının içeriğinden anlaşıldığına göre, 1922 Martı'nda Buhara'da tutuklanan ve bir müddet Moskova'da tevkif edildikten sonra Anadolu'ya dönen subaylarımız tarafından Trabzon'da yazılmıştır. Raporun yazılış amacı, Trabzon'da karşılaştıkları sefirimizi, Buhara ve Türkistan konusunda aydınlatmaktır.

2.Raporun Muhtevası

a.Birinci Rapor

28 Haziran 1922 tarihinde sabık Buhara Harbiye Mektebi Müdürü Hayri tarafından yazılan ilk rapora göre; Rusya'da Kerenskiy Hükümetinin kurulmasından sonra Orta Asya'da milliyetçi hareketler başlamıştır. Bu cümleden olarak, "*Taşkent*" merkezinde bulunan Türkistan Askerî Valiliği, daha serbest bir idareye kavuşmuştur. Buhara ve Hive Emirleri ise "*Yaşlar İttifakı*" yani "*Gençler Cemiyeti*" karşısında meşrutî bir idareyi kabul etmek zorunda kalmışlardır. Fakat kısa bir müddet sonra Orta Asya'ya kadar yayılan Komünist ihtilali, Türkistan, Buhara ve Hive'de aşağıdaki şekilleri almıştır:

Bolşevikler tarafından her millete hürriyet tanınacağına vaat edilmesi üzerine, Türkistan'ın son tarihî payitahtı olan Hokant'ta bir hükümet kurulmuş ve bu hükümet Bolşeviklik ile millî emelleri sentez ederek devlet işlerini idareye başlamıştır. Fakat Bolşevikler tarafından hemen dağıtılan Hokand Hükümeti'nin önderleri tevkif edilmiş ve kendi nezaret ve himayeleri altında "*Taşkent*"te tam manasıyla Bolşevik bir cumhuriyet kurulmuştur. Fakat bu cumhuriyetin hükümet komiserleri arasında asıl unsuru teşkil eden Özbek, Sart, Kırgız ve Kazaklardan hiç kimse yoktur. Çoğu Moskova'dan gönderilen Yahudi asıllı kimselerdir⁹. Bu haksızlık karşısında, Türk Milletinin en mühim şubelerinden birisi olan Özbekler, Fergana'da ayaklanarak kendilerine "*Basmacı*" adını

⁹ 1917 İhtilali'nden sonra Türkistan'ı tek elden yönetmenin daha kolay olacağını düşünen Ruslar, 1 Mayıs 1918'de Rusya Fedarasyonu'nun bir parçası olarak "*Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti*"ni kurmuşlardı. Bu cumhuriyetin merkezi Taşkent olup, 1924 yılında dağıtılarak yerini Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Özerk Cumhuriyetleri almıştır. Bkz.Şirin Akıner, *Sovyet Müslümanları*, Çev.Tufan Buzpınar-Ahmet Mutlu, İstanbul 1995, s.280.

vermişlerdir¹⁰. Basmacı ayaklanmasının Türkistan'ın diğer bölgelerinde değil de, Fergana'da çıkmasının asıl sebebi, bölgenin arazi yapısının bu iş için uygun olması ve Hokant Hükümeti liderlerinin o tarafa firar etmiş olmasıdır.

Kerenskiy döneminde Emir idaresinden firar ederek Moskova ve Taşkent'e gidenlerden Feyzullah Hoca etrafında toplananlar nasyonalist "*Yaşlar Cemiyeti*"ni, Mirza Abdulkadir Muhiddin etrafında toplananlar da komünist "*İştirakiyün Cemiyeti*"ni teşkil etmişlerdir. Bu iki cemiyet, henüz Buhara'nın başında bulunan son Emir Alim Han'ı tahtını terk edip kaçmaya mahkum etmek için, Türkfront¹¹ teşkilatıyla ittifak yapmışlardır. Aralarında Buhara gönüllülerinin de bulunduğu Rus ordusu, Buhara üzerine yürümüş ve Emir'i Afganistan'a kaçmaya mecbur etmiştir. Rus ordusuyla birlikte, işbirlikçi olarak Buhara'ya giren "*Yaşlar*", orada komünist bir hükümet kurmuşlar ve vaktiyle Çarlık tarafından kabul ettirilen himayeyi kaldırarak, Moskova yanlısı müstakil bir "*Buhara Cumhuriyeti*" kurmuşlardır.

Fakat gerek ihtilâl esnasında Buhara'ya giren Rus ordusunun yaptığı yağma ve mezalimler ve gerekse Rus sefiri ve Türkfront teşkilatının Buhara Hükümetine karşı takındığı tutum, hükümet üyeleri için âdeta bir ikaz olmuş ve bunlar komünizmin maskeden başka bir şey olmadığını anlamışlardır. Bunun üzerine, esasen Emir zamanında bile tam manasıyla nüfuz altına alınamayan Şarkî Buhara'da, "*Fergana*" hareketine benzer milli bir hareket başlatmaya karar vermişlerdir. Bu karar, önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Buhara şubesinde alınmış, sonra cemiyete dahil nazırlar tarafından gayri resmi olarak hükümet işlerinin tatbikatına başlanmıştır. Bunun nişanesi olmak üzere, o sırada Ruslarla sürdürülen bazı müzakerelere tesir etmek düşüncesiyle Reiscumhur Osman Hocanın ıslahat vesilesiyle Şarkî Buhara'ya gönderilmesine ve daha sonra da orada kalmasına karar verilmiştir.

Enver Paşa Buhara'ya geldiği zaman, vaktiyle Moskova'dan idare etmekte olduğu Orta Asya'daki millî hareketin liderlerinden "*Fergana*"da Mehmet Emin Bek ile Şarkî Buhara'daki Lâkay kabilesi reisi İbrahim Bek arasına Rusların fitne ve fesat soktuklarını görmüştür. Nihayet, "*İslâm İhtilâl Cemiyeti*" maske ve programı altında oralarda vücuda getirdiği milli

¹⁰ Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi veren bu insanların kendi kendilerine "*Basmacı*" adını verdikleri doğru değildir. Bilakis bu ismi Ruslar takmıştır. Basın, yağmalayan, haydut veya çete anlamlarında kullanmışlardır. Bkz. Hayit, Basmacı, s.2.

¹¹ Türkistan Cephesi demek olup, Taşkent'te Frunze'nin komutasında kurulan bir teşkilattir. Bkz. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, II. Baskı, İstanbul 1981, s.392.

hareketlerin yok olduğunu görmesi üzerine, bir gün ava gitmek bahanesiyle Buhara-yı şeriften ayrılarak Şarkî Buhara'ya¹² ve Lakayların arasına gitmiştir. İzini uzun müddet hissettirmeyerek Basmacılık hareketini yeniden örgütlemiş ve nihayet şubat sonlarında Ruslara karşı taarruza geçmiştir. Gerek bu taarruzlarda gösterdiği muvaffakiyet ve gerekse Enver Paşanın şahsına karşı İslâm dünyasında ibadet derecesindeki hürmet ve saygı, bu millî hareketi genel bir başkaldırıya dönüştürmüş ve bilumum Türkistan ahalisi Ruslara karşı silâha sarılmışlardır.

Enver Paşanın amacı, Orta Asya'da yaşayan on iki milyon Türk'ü bağımsız bir çatı altında birleştirmek ise de, şimdilik dört milyon kadarını kurtarabilmiştir. “*Kurultay*”da toplanan ahali vekilleri, Enver Paşayı Buhara Emiri ilan etmişlerdir. Kendisini “*Emirbilhak*” bilen Afganistan'daki mülteci Buhara Emiri Âlim Han dahi, Enver Paşa lehine terk-i esaret etmiş ve bu hal üzerine neşredilen beyannameyi “*Emîr-i Buhara Dâmâd-ı Halife-i Kumandan Leşker-i İslâm Enver Han*” diye imzalamıştır.

Buhara'daki askerî hareketin bir türlü başarılı olamadığını gören Moskova Hükümeti, işi sulha dökmek ister. Bugün birçok büyük Rus komutan ile Orta Asya'dan sorumlu olan “*Stalin*” gibi en büyük Bolşevik diplomatlar Taşkent'te toplanmışlardır. Fakat Orta Asya'daki millî hareket artık iyice güçlendiğinden, bugün elde edilen muvaffakiyetler her hangi mühim bir arıza ile kolay kolay sekteye uğratılamayacaktır.

Şurası muhakkaktır ki, Enver Paşa Asya'nın Napolyon'u olacaktır. Bu hususta kendisi için gerekli olan zemin hazırdır. Fakat bu iş için zamana ihtiyaç vardır. Eğer Ruslar, Avrupa cephesiyle fazla meşgul olurlarsa, 12 milyon Türk'ün kurtuluşu muhakkaktır. Fakat Ruslar, Avrupa cephelerinde fazla uğraşmaz ve yalnız Türkfront ile meşgul olurlar ise, Enver Paşa yalnız Buhara muvaffakiyeti ile yetinmek mecburiyetinde kalır.

b.İkinci Rapor

Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından atanan Buhara sefirine verilmek üzere, yazılan ikinci rapora göre ise; Buhara'daki hükümet şekli, bir Sovyet idaresidir. Fakat mevcut hükümet, halkın kültürünü dikkate alarak toplumsal bir inkılâp gerçekleştirilememiştir. Yalnızca halk idaresi kurulmuştur.

¹² Buhara Hanlığı'nın Fergana ile Düşenbe arasındaki topraklarına o yıllarda Şarkî Buhara adı verilirdi. Pamir dağları üzerinde oldukça engebeli bir bölge olan Şarkî Buhara'nın merkezi Hisar şehri olup, asıl Buhara şehrine de Buhara-yı şerif adı verilirdi.

Hükümet; Nazırlar Şûrası Reisi'nin başkanlığında Hariciye, Dahiliye, Hükümet Müfettişliği, İktisat, Maliye, Maarif, Sıhhiye ve İctimâi Teminat nazırlarından oluşan bir "*İcrâ Kuvvetleri*" ile Cumhurbaşkanı'nın başkanlığında "*Merkez İcrâ Komitesi*"nden oluşmaktadır. Merkez İcra Komitesi bir başkan ile "*Heyet-i Riyaset*" denilen birkaç üyeden mürekkeptir. Buhara Kanûn-ı Esâsisine göre nazırlar, bu komiteye karşı sorumludurlar. Komite hem kanun yapmaya, hem de uygulamaya yetkilidir. Fakat Merkez İcra Komitesi tek kanun koyucu olmasına rağmen, şimdiye kadar kanun yaptığı görülmemiştir. Memleket daima emirlerle idare edildiğinden, Buhara'da keyfi bir idare mevcuttur. Halbuki Türk taraftarlığı ile tanınan ve Moskova'da ikamete mecbur tutulan eski Cumhurbaşkanı Mirza Abdülkadir Muhyiddin zamanında keyfi idare bu kadar yaygın değildi.

Eski Cumhurbaşkanı Abdülkadir Muhyiddin ile Kabine reisi Feyyullah Hoca arasında zuhur eden şahsî ihtilâf ve nefret memleketi ikiye bölmüştür. Çünkü her ikisi de, arkalarında çok sayıda taraftarı olan Buhara'nın en tanınmış ve en zengin ailelerine mensup kişileridir. Halbuki bu ikisi arasında ihtilâf ortaya çıkana kadar, memleket iyi denilebilecek bir şekilde idare olunmuş ve devlet daireleri peyderpey ıslah edilmiştir. Nazırlar arasında da ihtilâftan eser yoktu. Nazırların cümlesi memleketlerine ve Türklüğe fevkalade bağlı kişilerdi.

İşte bu sırada Buhara'da bulunan Türkler¹³, çok önemli işler görmeye muvaffak olmuşlardır. Buhara Hükümeti'nin yegâne askeri kuvveti olan ve miktarı on bini bulan milis kuvvetleri, Türkler tarafından yeniden düzenlenerek ıslah edilmiştir. Bu amaçla açılan "*Harbiye Mektebi*"nde seksen kadar talebe eğitim ve öğretim görmüştür. Keza Maârif idaresinde görev alan Türkler, açtıkları ibtidâiye mekteplerinde, düzenledikleri çeşitli eğitim ve öğretim kurslarında ve nihayet darülmuaalliminde birçok "*Genç Buharahılar*" üyesini eğitmişlerdir. Ayrıca sekiz ay devam eden bu müddet zarfında, Buhara Hükümeti'ni tamamen etkileri altına alan Türkler, esasen pek tahsili olmayan nazırlara da her hususta danışmanlık yapmışlardır. Özellikle Buhara'daki Türklerin reisi olan Binbaşı Osman Bey'in bu hususta pek büyük himmetleri görülmüştür.

Ancak yukarıda da kaydedildiği gibi, 1921 yılı sonlarında Mirza Abdülkadir ile Feyzullah Hoca arasında ortaya çıkan ihtilaf, hem Buhara halkını ikiye bölmüş, hem de memleketi geriye götürmüştür. Hatta bu iki lider, gerektiğinde kendi fikirlerini silâhla savunabilmek için iki ayrı milis kuvveti

¹³ Burada Türk kelimesinden Buhara'daki İttihatçılar kastedilmektedir.

teşkil etmekten çekinmemişlerdir. Aralarındaki kin ve husumeti kaldırmak için çok büyük gayret sarf edilmişse de, ikisini barıştırmak mümkün olmamıştır. Bu ihtilâf sırasında Türkler, katiyen taraf olmayıp, bîtarafıklarını muhafaza etmişlerdir. Nihayet Mirza Abdülkadir'in teşkil ettiği kuvvetin tehditkâr bir hal aldığı görülen Feyzullah Hoca, derhal Ruslara müracaat etmiş ve (Taşkent'ten) getirttiği Rus kuvvetleri ile Abdülkadir'in teşkil ettiği silâhlı kuvvetleri dağıtarak nüfuzunu arttırmıştır. Bu olay, "*Muhiddin Mahdum*" vak'ası namıyla tanınır. "*Muhiddin Mahdum*" denilen bu adam, Abdilkadir'e bağlı bir süvari kıtasının kumandanı olup, cahil bir kimsedir ve şimdi Taşkent'te tutuklu bulunmaktadır.

Hükümetteki bu karışıklık, Buhara İkinci Kurultayı'nın toplanmasına kadar devam etmiştir. Her iki taraf külliyetli miktarda para sarf ederek propaganda yapmış ve taraftarlarını arttırmaya çalışmışlardır. Kurultayın son oturumunda hükümet üyeleri yeniden seçilirken, bu sırada Cumhurbaşkanlığı'ndan düşürülen Mirza Abdülkadir'in yerine, Feyzullah Hoca'nın amcazadesi Osman Hoca getirilmiştir. Feyzullah Hoca ile diğer nazırlar mevkilerini muhafaza etmiş ve Feyzullah Hoca'nın diktatörlüğü bu tarihten itibaren başlamıştır.

Bu sırada İttihat ve Terakki liderlerinden Doktor Nazım Bey Buhara'ya gelmiş ve cemiyet adına hükümetten 33 kilo altın almıştır. Nazım Bey'in ayrılmasından sonra "*Ali Bey*" müstear adıyla gelen Enver Paşa, yanında bulunan Çerkes Hacı Sami Bey ve Muhyiddin Efendilerle birlikte Hariciye Nezareti'nde misafir edilmiştir.

Yeni hükümetin iş başına gelmesinden hiç memnun olmayan Şarkî Buhara halkı, her geçen gün seslerini biraz daha yükseltmiş ve yeni hükümete karşı hiçbir vakit ısınamamışlardır. Hatta Sovyet idaresinin tahripkâr usullerini gören halkın nefreti gittikçe artmış ve Enver Paşanın Buhara'ya gelişiyle Şarkî Buhara meselesi büsbütün alevlenmiştir. Askerî önlemlerle halkı teskin etmenin mümkün olamayacağını gören hükümet, külliyetli miktarda altın ile Cumhurbaşkanı Osman Hoca'nın başkanlığındaki bir "heyet-i ıslahiyeyi" Şarkî Buhara'ya göndermiştir. Fakat Cumhurbaşkanı Osman Hoca, Enver Paşanın Şarkî Buhara'ya firarından sonra kendisine iltihak etmiş ve Buhara'da vatan haini ilan edilmiştir¹⁴. Osman Hoca'nın Ruslara hizmet eden gürühtan ayrılarak

---

¹⁴ Bir daha Buhara'ya dönmeyen Osman Hoca, daha sonra Türkiye'ye gelmiş ve 8 Haziran 1942 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmiştir. Bkz. BCA; *Bakanlar Kurulu Kararları*, Tarih: 8.7.1942, nr.30.18.2/99.58.17.

Basmacılara katılması, Türkiye'deki Damat Ferit Paşadan bile daha alçak bir tıynetle olan Feyyullah Hoca'nın Ruslar indinde mevkiini bir müddet zayıflatmıştır.

Enver Paşanın Buhara'ya gelir gelmez ilk işi, Fergana ve Şarkî Buhara'daki Basmacı hareketi hakkında malumat toplamak olmuştur. Zaten bu sırada İttihat ve Terakki'nin Buhara'da ve Şarkî Türkistan'da bir çok teşkilatı vardır. Enver Paşa, Buhara'da cemiyete mensup zevât ile yirmi gün kadar devam eden gizli görüşmeler neticesinde, Basmacılar hakkında yeterince malumat topladıktan sonra Şarkî Buhara'ya firar etmiştir. Enver Paşanın firar edeceğinden yalnızca Mirza Abdülkadir Muhiddin'in malumatı vardır. Feyzullah Hoca ile diğer nazırların bundan haberleri yoktur. Enver Paşa firar edeceğini kimseye bildirmemiş ve geyik avına gitmek üzere Buhara'dan çıkmıştır. Orada bulunan Türklerden Mülâzım-ı evvel Nafi Nazmi, Mülâzım-i sâni Halil Raşit, sivil İsmail Hakkı, Süvari Yüzbaşısı Hasan¹⁵ ve Cüz Bölük Kumandanlarından Ali Rıza Efendiyi beraberinde götürmüştür.

Enver Paşa Şarkî Buhara'da öteden beri isyan halinde bulunan "Lakay" kabilesi reisi İbrahim Bekin yanına firar etmiş ve kuvvetlerinin ilk çekirdeğini İbrahim Bekin otuz bin kişilik kabile efradı teşkil etmiştir. Lakaylar fevkalâde cesur, dindar ve mutaassıptırlar. Halihazırda Enver Paşanın kuvvetinin yekûnu, Fergana mücahitleri hariç olmak üzere iki yüz bin kişi tahmin edilmektedir. Fergana ile de irtibatı vardır. Buhara halkı, sadece Şûra Reisi Feyzullah Hoca'nın değil, bütün Sovyet idaresinin aleyhtarı olup, Enver taraftarıdır. Üç buçuk milyon tahmin edilen Buhara nüfusunun iki buçuk milyonu, Enver Paşanın hakim olduğu mıntıklar dahilindedir.

Buhara dokuz vilâyete taksim edilmiştir. Her vilâyet "Tümen" tabir olunan dört kazadan ve her tümen "Kent" denilen dört nahiyeden ve köylerden müteşekkildir. Her tümen ve kentlerde bulunan İcra Komiteleri buraları yönetir. Her yerde "Çeka" teşkilâtı vardır.

Buhara, Çarçuy, Karşı ve Kirmene vilâyetleri şimendifer güzergâhındadır. Daha içerde bulunan Şehrisebz, Şirâbâd (Tirmiz), Düşenbe, Garim ve Hisar vilâyetlerine ise şimendifer ulaşmaz. Şu an Rusların ve Buhara Hükümeti'nin kontrolünde olan vilâyetler, yalnız şimendifer güzergâhında olan vilâyetlerdir.

---

¹⁵ Manastır Askeri Lisesi'nden bir yıl önce mezun olan Yüzbaşı Hasan, daha askeri lise yıllarından beri Enver Paşa ile samimi olup, Üçüncü Ordu'da 15 yıl kadar birlikte çalışmışlardır. Bkz. Baysun, Türkistan s.54.

Diğerleri ise tamamen Enver Paşanın kontrolü altındadır. “*Basmacı*” tabir olunan asiler, Buhara vilayetinden dört verst uzakta “*Gicdvan*” kasabasına kadar ilerlemişlerdir.

Buhara'nın bağımsızlığına hiçbir vakit riâyet etmeyen Ruslar, bölgede daimi surette şehrin muhtelif mahallerinde otuz beş bin kişilik kuvvet bulundurmışlardır. Harbiye Nezareti tamamen ve İktisat Nezareti de kısmen Rusların elindedir. Türkistan ve Buhara'nın istiklali kâğıt üzerinde kalmıştır. Türkistan mıntokasında Rusların takip ettikleri yegâne siyaset, Türk kavimleri arasına nifak sokmak ve bu kavimleri daima birbirleriyle kavga ettirerek birleşmelerini önlemektir. Taşkent'te ve Buhara'da Türkmenler, Tatarlar, Özbekler ve Kazaklar arasında büyük bir nefret mevcuttur. Ruslar oralarda “*Çağataycılık*” nâmıyla bir lisan meselesi çıkararak Türkistan ve Buhara'nın münevverlerini birbirine düşürmüşlerdir. Fakat bugün hakikati anlayan gençler, Rusların propagandalarına kulak asmamaktadırlar.

Buhara toprakları fevkalâde mümbit ve mahsuldardır. Ticaretin esasını buğday, pamuk ve kuzu derisi¹⁶ teşkil etmektedir. Rusların Alim Han'ın devrilmesi sırasında ele geçirdikleri altın ve gümüşten başka¹⁷, halihazır Buhara hazinesinde sikke ve külçe halinde 80 milyon altın ve yüklü miktarda mücevherât mevcuttur¹⁸.

Sonuç

Eski Buhara Mekteb-i Harbiye Müdürü Hayri Bey tarafından yazılan ilk rapor daha hamasi olup, 1920-1922 yılları arasındaki olayları İttihatçıların penceresinden anlatmaktadır. Kendilerine yakın olan Ceditçileri methederken, kendilerine ters düşen Kadimcileri zemetmektedir. Meselâ Muhammetcan Tinişbay'ın önderliğinde kurulan “*Hokant Özerk Cumhuriyeti*”nin sosyalist fikirlerle milliyetçi emelleri birleştirmeye çalışması tamamen yanlıştır. Çünkü bu hareket, Kadimci gelenekten gelen kişilerin başını çektiği bir hareket olup, İttihatçılarla işbirliği yapan Ceditçilerin ve Genç Buharalıların desteğini alamamıştır.

¹⁶ Orta Asya'da yetiştirilen karakul koyunlarının kuzuları daha doğmadan anne karnından alınıp ve derileri astragan kürk yapılmak üzere dışarıya ihraç edilir.

¹⁷ 1920 Eylülünde Buhara'yı işgal eden Kızılordu, şehri organize bir şekilde yağmalamış ve ele geçirdiği altın ve mücevheratı 100 tren vagonu ile Moskova'ya taşımıştır. Bkz. Hayit, *Basmacı*, s.154.

¹⁸ Timur Oğullarının hazinesi XVI. yüzyıldan beri bu şehirde bulunduğundan, Buhara yüzyıllardır hazinesinin zenginliği ile meşhurdur. Bkz. Hayit, *Basmacı*, s.158.

Keza, Enver Paşanın Fergana'daki Basmacı Hareketi'ni daha Moskova'da iken örgütlediği yanlıştır. Zira bu hareketin Hokant'ın yakılması ve on bine yakın insanın şehit edilmesinden sonra ortaya çıkan bir tepki hareketi olduğu ve aralarında hiyerarşik düzenin bulunmamasından dolayı da başlangıçta hiçbir yerden organize edilmedikleri bilinmektedir. Yine Enver Paşanın Şarkî Buhara'ya gittikten sonra uzun süre izini kaybettirdiği, yani başka bir ifade ile Ruslara karşı sessizce örgütlendiği de yanlıştır. Çünkü Şarkî Buhara'ya geçen Enver Paşa, Lakay İbrahim Bek tarafından Moskova'nın işbirlikçisi olabileceği kuşkusuyla üç ay kadar tutuklanmıştır. Serbest kaldıktan sonra Basmacıların başına geçebilmiştir.

Fergana'da başlatılan özgürlük hareketine, bizzat isyancıların kendilerinin "*Basmacı*" adını verdikleri ise tamamen yanlıştır. Bu ad, Ruslar tarafından baskıncı, yağmacı, çapulcu, haydut manalarında yakıştırılmış bir yafta olup, ilk başta Basmacılar tarafından kullanılmamıştır. Zamanla bu adı benimsemişlerdir.

Buhara Cumhuriyeti'nin teşkili sırasındaki olayları ve bu cumhuriyette yaşanan bazı siyasi kavgaları ele alan ikinci rapor ise, birincinin aksine daha gerçekçidir. Özellikle Mirza Abdülkadir Muhiddin ile Fevzullah Hoca arasındaki siyasi kavganın nasıl kan davasına dönüştüğü, memleketi iki hasım gruba böldüğü ve nihayet bu durumdan faydalanan Rusların Buhara'ya nasıl el koydukları gözler önüne serilmektedir. Ayrıca bu raporda, Buhara'da üstlenen İttihatçıların ne kadar etkin oldukları ve yeni teşkil edilen bu cumhuriyette önemli görevler aldıkları anlaşılmaktadır. Özellikle on bin kişilik Buhara milis kuvvetini organize eden İttihatçıların, bu milis kuvvetlerine subay yetiştirmek için Harp Mektebi açmaları ve başta Darümuallimin olmak üzere Buhara Maarif idaresini âdeta yeniden kurmaları fevkalade ilginçtir. Keza İttihatçı liderlerden Doktor Nazım Bey'in Buhara'ya gelmesi ve cemiyet adına 33 kilo altını beraberinde götürmesi de kayda değer bir olaydır. Yine Enver Paşanın Buhara'ya gelmesi ve daha sonra Basmacılar tarafına geçmesi abartısız bir şekilde anlatılmakta olup, bu bilgilerin diğer kaynaklarda anlatılanlarla örtüşükleri görülmektedir.

Netice itibarıyla bu iki rapordan ilkindeki bilgiler hem sığ, hem de hamasidir. Ancak yazılış amacına uygun bir şekilde hazırlanan ikinci rapor, daha güvenilirdir. Türkistan konusunda çalışan bilim adamlarının bu raporun satır aralarından henüz bilinmeyen bazı gerçekleri çıkarabilecekleri muhakkaktır.

030-10/247-621-11

431

431

11

Handwritten notes in Turkish, including phrases like "Kamusal", "T.C. Başbakanlık", and "Cumhuriyet Arşivi".

19/11

T.C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

-10-
4
CCCC

1

۳۰
۱۳۵
بازارنامه منتهی قالیو - آره آر - دره
زیمه تمام شوق و سعید - بازارنامه منتهی قالیو - آره آر - دره
هر طبعی برادریا حیدر شوق اولو - بازارنامه منتهی قالیو - آره آر - دره
آره - دره بازارنامه منتهی قالیو - آره آر - دره
موقیة ایل خودیك انفا ایل حیدر شوق اولو - بازارنامه منتهی قالیو - آره آر - دره

باطم - ۲۸ / ۲۸ / ۲۸

ایوب خا - ایوب خا

۲۰۲

۴

	T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARSIVI
--	---

4

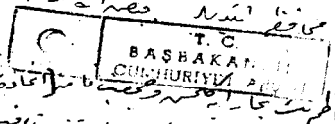

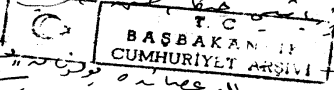
۳۳

عبدالقادیر کے گھریلو ایکڑ ساری خط نیک قرمانی ایسی الیوم
 سے کلندہ نے یہ آئندہ پیکرہ در ادارہ کلندہ کی بوا
 نڈین [خا] ایکٹی کوئی [نیک] اجتماع ضرر و حرام انتہا
 لکھائی طرف کلندہ یا ال مریجہ پر باعتبار خصیہ اصابت رکندہ
 دوطرفہ لری نڈینہ چیرہ آئندہ ایسے . . . . .
 کہتے عدوت لکندہ اتیان ایسے لری اس جلا نقاد مہر کربانستہ
 اساطیر و بیدہ نظر ایہ قوم لک عمیرہ ڈاڈہ اسما ظلم اتیان ایسے
 چہ ایہ قدم و دینہ ناظر برقعہ شی محقق ایسے جسہ اسما
 دستاویز لکھیا کجیہ اعتبار باسندہ . . . . .
 برصرہ وہ اتحار و ذوق و وسوسہ دوقو نام لکھیا . . . . .
 جسکی نام لکھندہ اونور اولیٰ لکھیا لکندہ . . . . .
 اندر باتا اس کی نام سنایہ . . . . .
 اور لکھنا خا-تک و خا-بیر و فاورک . . . . .
 اندر باتا وقعی : خا-انفلاکت بیانستہ . . . . .
 فایت خا-د و ابوی . . . . .
 بدقت ایبناستہ . . . . .
 جھکت برقرنی لکندہ تریب اتقد . . . . .
 خا-سنہ ہی برستوبہ علوسنہ رقرہ کدہ ایہ عقد قالی لکندہ اولیٰ لکندہ
 عدوت کلندہ لکندہ ایہ ریسرچر لکندہ ایسندہ برکت اصلا ککندہ
 ایسے ایسے خا-بیر خا-بیر . . . . .
 تریب سنہ ایسے ایسے ایسے . . . . .
 وہ برصورندہ چورہ خا-بیر . . . . .
 حلق و خا-بیر . . . . .
 اندر باتا لکندہ خا-بیر کلندہ ایسے . . . . .
 کلندہ ایسے . . . . .

1135

(2) 1. طبع تکیه نوری وارد . انوربات بخارده جمعیت منوب ذواته
 نوری کوه قد . دوز ایدنه خفه ملاقاته تیجیره طوبودند معلقاته
 برفک حاصل ایدون / شرح بخارده قرار انجمنه . انوربات
 چکیده بانک منزه عیداناد . مرادینوبو ملهانی وارد . ضلعه ای
 هوم نیک و دیگر نالاران معلقاته یوقه . انوربات
 ایدنه هکتی کتبه بیلدیرمه وئیک آوتی نیک اوزده بخارده عیینه
 اوزده یولنامه نوره ندره ندر اول نافع نظر ، ملائم ناتی خلیزاشه
 سویلی استیوین من سویلی نوری نوری

عیضا انندی بی بار کتورستله انوربات شرح بخارده اوتی وئیک حال عیینه بوزنه بیخای
 انوربات شرح بخارده اوتی وئیک حال عیینه بوزنه بیخای
 قابل منوشی ایصال کتیک بانه قرار انجمنه و قوتک ایلک جدرق منوشی
 الهیک اوتوز بیل کتیک / قابل اوزارن کتیک انجمنه . نیکور
 طایفه انوزن قورولناده جور ، دینار و تقصیر حال
 حافظه انوربات کت قوتک کتوق و قانی بیخدری خارج اولمه اوزده
 ایلوز بیل کتبی تحفه ایلکده در . قغانه ایدره ایتمالی وارد .
 بخارده خلق بانک ناطر ، تورایی ضلعه ای خوم خدیج اولوم
 اوزده سهادین اوزده ندر عیله ای وئیک لطفه بیدر . اوجوه
 منوبه تحفه ایلک بخارده نفوسند ایلک منوبی انوربات
 اشغال انجمنه اولورن مناکله ایلکده در . بخارده منوبه تقسیم ایلکده در
 بخارده تقسیمه ملک منوشی : بخارده منوبه تقسیمه و کتورده کتورده
 دلیته «نومه» ندر اوزده دره قغانه دره قغانه . کتورده کتورده
 دلیته دره ناهجده و قورلده مناکله . کتورده کتورده
 اجرائی قوتی ایوان حکومت ایدر . کتورده «چینا»
 تشبیهی وارد . دلیته ندره کتورده قغانه کتورده اوزده

8

در ۱۰ خرداد ماه ۱۳۰۳ خورشیدی در شهر تبریز
 متولد شد. پدرش حاج میرزا محمد باقر و مادرش خانم
 حاجه خانم است. تحصیلات ابتدایی را در تبریز و
 متوسطه را در مشهد و عالی را در تهران گذراند.
 در سال ۱۳۲۵ خورشیدی در وزارت معارف و اوقاف
 و صنایع مستظرف شد. در سال ۱۳۳۰ خورشیدی
 در وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرف شد.
 در سال ۱۳۳۵ خورشیدی در وزارت معارف و اوقاف
 و صنایع مستظرف شد. در سال ۱۳۴۰ خورشیدی
 در وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرف شد.
 در سال ۱۳۴۵ خورشیدی در وزارت معارف و اوقاف
 و صنایع مستظرف شد. در سال ۱۳۵۰ خورشیدی
 در وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرف شد.
 در سال ۱۳۵۵ خورشیدی در وزارت معارف و اوقاف
 و صنایع مستظرف شد. در سال ۱۳۶۰ خورشیدی
 در وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرف شد.
 در سال ۱۳۶۵ خورشیدی در وزارت معارف و اوقاف
 و صنایع مستظرف شد. در سال ۱۳۷۰ خورشیدی
 در وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرف شد.
 در سال ۱۳۷۵ خورشیدی در وزارت معارف و اوقاف
 و صنایع مستظرف شد. در سال ۱۳۸۰ خورشیدی
 در وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرف شد.
 در سال ۱۳۸۵ خورشیدی در وزارت معارف و اوقاف
 و صنایع مستظرف شد. در سال ۱۳۹۰ خورشیدی
 در وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرف شد.
 در سال ۱۳۹۵ خورشیدی در وزارت معارف و اوقاف
 و صنایع مستظرف شد. در سال ۱۴۰۰ خورشیدی
 در وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرف شد.

تاریخ ۱۳۰۵
 بخارا ایالتی ترقی یافتگان
 ایالتی مصلحتی، بامونہ و قوزی دیرین تشکیلاتی ترقی یافتگان
 ایالتی انقلابیہ بدخطیہ کجود کجود آئینہ و کجود کجود مصلحتی ایالتی
 بخارا طریقیہ ۸۰ مصلحتی ترقی [سند و کجود کجود] و ۵۰
 قوتی مصلحتی وارد

سیرت مصلحتی مصلحتی بخارا ایالتی مصلحتی
 بخارا ایالتی مصلحتی و اولادہ بریندن مصلحتی و مصلحتی مصلحتی مصلحتی
 مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی
 مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی
 مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی

بخارا ایالتی مصلحتی مصلحتی
 مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی
 مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی
 مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی

بخارا ایالتی مصلحتی مصلحتی
 مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی
 مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی
 مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی

بخارا ایالتی مصلحتی مصلحتی
 مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی
 مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی
 مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی

بخارا ایالتی مصلحتی مصلحتی
 مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی
 مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی
 مصلحتی مصلحتی مصلحتی مصلحتی

T. C.
 BAŞBAKANLIK
 CUMHURİYET ARŞIVI